

Bożenna Bojar

Uniwersytet Warszawski

bbojar@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4937-8883

O heteromorficznych komunikatach i heterogenicznych kodach

About heteromorphic messages and heterogeneous codes

Abstract: Languages (codes) can be homo- or heterogeneous, and their messages can be homo- or heteromorphic. The article shows (on the example of the Polish language) that such is the natural language (system) and its realizations (texts). Elements of other natural languages are present in the vocabulary and word-formation system. In messages in the acoustic subcode, suprasegmental acoustic elements with various functions (primarily emotive and conative) and visual elements (facial expressions, gestures, body language) overlap the proper phonic sequence. In written language, by shaping the signal (primarily in printing), apart from the semantic function, other functions (e.g. metainformative, metalingual) are implemented. Natural language texts are often mixed texts. For example, they contain elements of other natural and artificial languages, iconic characters and elements that are exponents of various functions, primarily metainformative and metalingual. The article also shows the heterogeneous character of artificial languages on the example of a map language, road signs, musical notation and a sign language.

Keywords: natural language, artificial language, heterogenous language, heteromorphic message, mixed text, maps, musical notation, road signs, sign language

Słowa kluczowe: język naturalny, język sztuczny, język heterogeniczny, komunikat heteromorficzny, tekst mieszany, mapy, notacja muzyczna, znaki drogowe, język migowy

Mots-clés : langue naturelle, langue artificielle, langage hétérogène, message hétéromorphe, texte mixte, cartes géographiques, notation musicale, langue des signes

Istotną przestrzenią, w której funkcjonuje człowiek, jest przestrzeń informacyjna, konstytuowana przez komunikaty, których człowiek może być źródłem, nadawcą, odbiorcą lub adresatem. Każdy komunikat ma też postać materialną (sygnał), tworzoną przez elementy przestrzeni fizycznej łączącej źródło / nadawcę z odbiorcą / adresatem (kanał informacyjny). Zbiór takich

sygnałów to zbiór wyrażen elementarnych danego kodu (języka), którym mogą być określone pewne relacje i procedury wyboru i łączenia w struktury tworzące komunikaty (gramatyka) oraz relacje przyporządkowujące elementom języka elementy przestrzeni pozajęzykowej (reguły semantyki). Gdy elementy komunikatu komunikują nie tylko same siebie, ale także elementy owej rzeczywistości pozajęzykowej, pełnią funkcję informacyjną (tak jak języki naturalne), jeśli nie, wówczas elementy komunikatu pełnią wyłącznie funkcję komunikacyjną (np. muzyka). Znaki kodów z semantyką mogą funkcjonować albo na zasadzie podobieństwa do przyporządkowanych im elementów innej rzeczywistości (znaki ikoniczne), albo na zasadzie umowy (znaki konwencjonalne / arbitralne). Komunikat pełnić może wiele funkcji, określanych w odniesieniu do elementów sytuacji informacyjnej:

- celowo nadany – komunikacyjną;
- jeśli jest nośnikiem dodatkowych informacji o nadawcy – ekspresywną;
- jeśli ma oddziaływać na odbiorcę / adresata – impresywną;
- jeśli ma celowo zmieniać jego stan – apelatywną lub perswazyjną;
- jeśli ma być nośnikiem informacji o innej rzeczywistości i powodować przyrost informacji u odbiorcy – informacyjną;
- w wypadku, gdy rzeczywistością tą jest inny język lub język samego komunikatu – metajęzykową;
- jeśli sygnał jest specjalnie kształtowany tak, aby spełniał jakieś kryteria estetyczne – artystyczną (stylistyczną);
- jeśli ma powodować zmianę w rzeczywistości pozakomunikacyjnej – sprawczą, tak jak komunikaty w językach programowania, a w wypadku języków naturalnych użycie performatywów;
- jeśli ma informować o samej informacji, np. jej źródle, prawdziwości, innych powiązanych z nią informacjach – metainformacyjną.

Wszystkie wymienione elementy układu informacyjnego mogą mieć charakter homo- lub heteromorficzny (homogeniczny lub heterogeniczny), uwagę skupimy na tych, które mają wpływ na homo- lub heteromorficzny kształt komunikatu¹.

1. Język naturalny

Języki naturalne w procesie rozwoju stają się kodami heterogenicznymi, wzbogacając swój system, przede wszystkim leksykalny, o liczne zapożyczenia z innych języków naturalnych. I tak leksyka języka polskiego zawiera

¹ Z powodu ograniczeń długości artykułu zrezygnowano z przykładów ilustrujących omawiany problem.

liczne zapożyczenia z łaciny, greki, niemieckiego, francuskiego, rosyjskiego, angielskiego oraz mniej liczne z węgierskiego, japońskiego i innych języków odległych genetycznie, geograficznie lub kulturowo. Heterogeniczny bywa także system słowotwórczy, czego przykładem są w języku polskim formanty słowotwórcze – przedrostkowe, rzadziej przyrostkowe – przede wszystkim pochodzenia greckiego i łacińskiego, ale także niemieckiego, oraz słowotwórcze struktury hybrydowe. Zapożyczenia takie w większości wypadków wtapiają się w system języka zapożyczającego poprzez przystosowanie do systemu fonologicznego / fonetycznego oraz syntaktycznego i nie są przez użytkowników traktowane jako element obcy. Wyjątkiem we współczesnym języku polskim jest chyba tylko produktywny przed laty formant *-gate* (od nazwy biurowca Watergate znanego z afery prezydenta Nixona), tworzący nieodmiennie nazwy własne od zazwyczaj imiennych podstaw słowotwórczych, np. *Leppergate*, *Senatgate*, zachowujący angielską pisownię i wymowę, obecnie przejęty formant *-exit* – *Polexit*, oraz produktywny współcześnie przedrostek *e-*, znajdujący się w przejętym angielskim *e-mail* (np. *e-szkola*, *e-biblioteka*). Niektóre obce wyrazy, stając się w języku polskim podstawami słowotwórczymi lub tematami fleksyjnymi, także zachowują obcą pisownię i wymowę, np. dawno już w polskim obecny *rock and roll* / *rock'n'roll* – *rock and rolla* / *rock'n'rolla*, *rockandrollowy*, *blues* – *bluesman*, *bluesowy*, *jazz*, *jazz-band*, *jazz-jam* – *jazzowy* czy stosunkowo nowe *lunch* – *lunchowe*, *headhunter* – *headhunterka*, *gender* – *genderowy*, *Facebook* – *Facebookowy*, co w systemie języka staje się wyraźnym wykładnikiem ich obcego pochodzenia, a użyte w tekście, przede wszystkim pisany, wskazuje na ich heteromorficzność. Problem zapożyczeń z innych języków, ich uwarunkowań i mechanizmów asymilacyjnych omawia bogata literatura językoznawcza.

W odniesieniu do języków naturalnych problem ich heterogeniczności komplikuje się, jeżeli język utożsamia się ze skodyfikowanym (lub nie) standardem języka, w takim bowiem wypadku pojawiające się w komunikatach elementy gwar i języków środowiskowych oraz terminologii naukowej i zawodowej powodowałyby kwalifikowanie takich tekstów jako heteromorficznych (mieszanych).

1.1. Sygnał akustyczny

Komunikaty w języku naturalnym są heteromorficzne. Heteromorfizm komunikatów w głównym subkodzie, akustycznym, ma charakter polifoniczny, co polega na wykorzystywaniu cech ciągu fonicznego niedystynktywnych w systemie fonologicznym języka, w różnych funkcjach:

- do wskazania, którego elementu rzeczywistości dotyczy przekazywana informacja, a więc odwzorowania jego struktury tematyczno-

- rematycznej poprzez odpowiednie dynamiczne ukształtowanie sygnału komunikatu;
- do wyznaczania granic komunikatu i jego segmentacji poprzez odpowiednią zmianę tempa mowy i wysokości ciągu fonicznego (kadencja i antykadencja) oraz dynamikę (akcent wyrazowy i zdaniowy);
- do wpływania na zachowanie adresata (funkcja apelatywna): w języku polskim intonacyjny wykładnik pytania o rozstrzygnięcie (bez zaimka pytajnego) – skłonienie adresata do udzielenia odpowiedzi, intonacyjny wykładnik rozkaznika – skłonienie do oczekiwanego działania;
- do wpływania na postawy adresata względem komunikowanej rzeczywistości – fonetyczne wykładniki funkcji perswazyjnej;
- do wyrażania postaw mówiącego wobec komunikowanej rzeczywistości lub wobec adresata komunikatu – funkcja ekspresywna.

Wykładniki prozodyczne, o przebiegu suprasegmentalnym, funkcjonują na zasadzie sygnałów lub tylko symptomów, gdyż kształtowanie ciągu fonicznego komunikatu nie zawsze podlega świadomej kontroli – wtedy są dla odbiorcy źródłem informacji o stanie nadawcy.

Komunikatom języka mówionego towarzyszą czasami wydawane przez nadawcę ciągi dźwiękowe, przeważnie o charakterze ekspresywnym, nienależące do systemu językowego, bo nieprzyjmujące wykładników relacji syntagmatycznych, choć często konwencjonalne w danym języku i w mowie, i w piśmie, jak polskie *uff!*, *och!*, *ach!*, *ha!*, *ha*, *ha*, *ha!*, *chi*, *chi!*, *oj!*, *m!*, *hm!*, *aha!*, *wrr!* *ble*, *ble*. Tego typu pozasystemowe wyrażenia sprawiają, że takie komunikaty należałoby traktować jako heteromorficzne.

1.2. Sygnał wizualny

Heteromorfizm komunikatów języka naturalnego polega także na kształtowaniu przez nadawcę (świadomym lub nie) kanału wizualnego. Jest to towarzysząca komunikatowi akustycznemu mimika, gestykulacja, a także ruchy ciała. Te ostatnie mogą pełnić funkcję sygnałów semantycznych, samodzielnych lub towarzyszących odpowiednim komunikatom językowym, jak w wypadku skonwencjonalizowanych ruchów głowy funkcjonujących jako odpowiedź na pytanie, czego przykładem są odwrotne ruchy głowy potwierdzające – ‘tak’ i przeczące – ‘nie’, np. w bułgarskim. Gesty w komunikacie języka naturalnego pełnią funkcję semantyczną, towarzysząc zaimkom wskazującym jako znaki deiktyczne przyporządkowują im elementy konsytuacji, których dotyczy informacja. Odniesienie zaimków wskazujących może być aktualizowane na zasadzie anafory lub katafory, ale w wypadku braku takich wykładników użycie gestu wskazującego identyfikującego odniesienie jest obligatoryjne.

Skonwencjonalizowane gesty skorelowane są też z zachowaniami językowymi o charakterze apelowym, często towarzyszą poleceniom lub rozkazom wyrażanym słownie, takim jak *won stąd!*, *precz!*, *a kysz!*, *wynocha!*, *pa, pa!*, *chodź, chodź!*, *ciii*.

Gesty i mimika są często wykładnikami funkcji ekspresywnej i impresywnej o charakterze nieintencjonalnym, jako źródło informacji o stanie lub nastawieniu nadawcy do elementów sytuacji komunikacyjnej lub komunikowanej rzeczywistości. Ich użycie i wyrazistość są uwarunkowane kulturowo, kultury bardzo się pod tym względem różnią: od bardzo oszczędnych (np. skandynawskie, japońska) aż po nadekspresyjne (np. południowoeuropejskie czy związane z językiem jidysz).

Gest towarzyszący ciągłowi fonicznemu może pełnić także funkcję metainformacyjną (o czym niżej), np. często ostatnio obserwowany gest ikoniczny oznaczający cudzysłów.

Skonwencjonalizowany gest jest elementem obligatoryjnym w pewnych performatywnych aktach mowy, np. w akcie przysięgi czy ślubowania. Takie gesty i postawy ciała towarzyszą także powitaniom, pożegnaniom czy zapraszaniu. Charakter obligatoryjny mają w różnych rytuałach, np. salutowanie w wojsku, harcerstwie, czy w obrzędku religijnym (żegnanie się, błogosławienie)².

1.3. Metainformacja

Heteromorfizm komunikatów języka naturalnego to także obecność w komunikacie metainformacji odnoszącej się bądź do samego komunikatu, bądź do wcześniejszych procesów informacyjnych. Chodzi tu przede wszystkim o informacje o prawdziwości komunikatu – w języku polskim wyrażane głównie leksykalnie³ lub o źródle informacji, co w wielu językach jest obligatoryjne, jak np. w bułgarskim czy macedońskim z obligatoryjną kategorią morfologiczną czasownika – tzw. *perceptivus* (strona świadka) i *imperceptivus* (*aditivus*, strona nieświadka)⁴. W funkcji metainformacyjnej wyspecjalizowane są także składniowe struktury służące do przekazywania informacji zasłyszanej z dokładnością co do kształtu leksykalnego wypowiedzi – mowa niezależna, lub zawartej w niej informacji relewantnej dla adresata komunikatu – mowa zależna. W subkodzie wizualnym niektórych języków naturalnych skonwencjonalizowany wykładnik graficzny o funkcji metainformacyjnej ma informacja pochodząca z wcześniejszych aktów

² Na ważną funkcję gestów w procesie komunikacji zwracał uwagę B. Malinowski (1987).

³ Zob. B. Bojar (1987a).

⁴ O tego typu zgramatyzalizowanych wykładnikach pisała A. Wierzbicka (2006).